

על חרות ואהבה

במשך הדורות עסקה ההגות היהודית בשאלת הידיעה והבחירה, שאלה המתעוררת עם קריאת הפרשות הראשונות שבספר שמות. בברית בין הבתרים (בראשית טו יג-יד) מראה הקב"ה לאברהם את עתיד בניו: "כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעֲבָדוּם וְעָנּוּ אֹתָם... וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנֹכִי". אך, אם הקב"ה יודע את העתיד, ומתוך כך העתיד קבוע, כיצד ייתכן להעניש את פרעה ואנשיו? אשאר שאלה מעניינת זאת להזדמנות אחרת. כאן אתעכב בהנחה העקרונית שביסוד השאלה, חרותו של האדם.

באחד הפיוטים האשכנזיים ליום הכיפורים אומרים אנו: "אשר אימָתָךְ, בהמון מלאכים..." ייצורי הקוסמוס כולם עבדיך, ואתה רצית "וְאֶבְיַת תְּהִלָּה... מחסרי שכל, מחורשי רָשָׁע... מקוראי בְּחִנֵּף, מרחוקי אמת, מְרִיקֵי צֶדֶק, והיא תהילתך". הקב"ה לא הסתפק באינספור העולמות המושלמים האפשריים בהם מיליארדי מלאכים ושרפים שרים לנצח שבחיו ותהילתו בליווי עוגבים וכינורות שמימיים. הוא צמצם עצמו, יצר אדם והעניק לו חרות. או אז, הקוסמוס המופלא כולו 'כאילו' הפך תפאורה ורקע בלבד לעלילות יצור בן חורין זה, המתמודד עם בעיותיו המוסריות והנקרא לעבוד את הקב"ה, מתוך חרות. כאן המקור לאחד ממוקדי האמונה: אהבת ה', המודל האמיתי של יחסו לקב"ה. האהבה היא תופעה קסומה אך כמעט אבסורדית. אנו אוהבים ורוצים שהאהובה/אהוב יחזיר לנו אהבה. זאת בעצם ציפייה לנס. "אִם יִתֵּן אִישׁ אֶת כָּל הוֹן בֵּיתוֹ בְּאַהֲבָה - - בּוֹז בּוֹזוֹ לוֹ" (שיר השירים ח, ז). אפשר להפחיד, לאנוס ולכפות, לרכוש שירותי אהבה, להכריח אדם להינשא, אבל אי אפשר להכריח אדם לאהוב. זהו האתגר שהקב"ה העמיד בפני עצמו כאשר ברא יצור בן-חורין. וכדברי פרנץ רוזנצווייג, זוהי משמעות הפסוק "וְאֶהְבֶּתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ". לפנינו קריאה של אוהב הקורא לאהובו שיחזיר לו אהבה. כל היהדות מבוססת על כך.

"אין לי כוח"

עיקרון החופש היה חייב להתמודד בכל הדורות עם עמדות עיוניות עוינות. אך בנוסף להן, יש סוג אחר של התמודדות, ההתמודדות הפסיכולוגית. האם אני מסוגל לעשות את הטוב? האם יש לי מספיק אנרגיות לנצח את החומריות שבי? חכמי המוסר עמלו קשה כדי לשכנע את בני האדם שבכוחם לעשות זאת, לא תמיד בהצלחה מרובה.

אחת המחלוקות הקלאסיות, שראשיתה בימי חז"ל והגיעה לשיאה בימי הביניים, נסובה על שאלת החומר ההיולי או הקדמון. אף אם נקבל שהעולם נברא עדיין עומדים אנו בפני אלטרנטיבה - האם הוא נברא יש מאין או מחומר קדמון? תמיד חשבתי שלפנינו שאלה פילוסופית רחוקה מחיי היום יום, עד שבא ר' שמשון רפאל הירש והעמיד אותי בפני

משמעותה המוסרית. אם בעולם שני שותפים: החומר והקב"ה, הרי שבעצם יש בנו יסוד מסוים, גשמיותנו, שייתכן ואינה מוסגלת לקיים את מצוותיו של הקב"ה. בכך קבענו סליחה מראש לכל החטאים שלנו בעתיד, בייחוד החטאים המיניים. רעיונות מעין אלו מצויים בנצרות הקתולית, שהתמקדה מתוך כך, לא על "רפואה מונעת" אלא על המחילות, בהם ניתן היה אף לסחור ולקנות בעידנים היסטוריים מסויימים. סיפרה לי פעם נחמה ליבוביץ' ז"ל, על כומר ששמע את שיעוריה כדי להכיר את פרשנות המקרא היהודית. כשהוא נפרד ממנה, הוא הודה לה על מה שלמד ממנה, אך הוסיף הערה: כמה רבה היא חוצפתם של חכמי ישראל שחשבו שהאדם מסוגל לא לחטוא. מקומם של החכמים נתפס בבדורותינו על ידי פרקליטים אתיאיסטיים של היצר הרע. בחלקם הם מנסים לשכנע אותנו למשל, שכל פעולותינו הן תוצאות של הגנים שתוכנו על ידי האבולוציה בעידן הפרה-היסטורי לפי תנאי החיים אז, ולפיכך אין אנו יכולים להיות נאמנים בנישואים אלא שנים בודדות בלבד. הפסיכולוגים נתנו לרעיון זה גוון משלהם. כך מבינים רבים את ז'אק לאקאן כטוען שאין טעם להלחם נגד תאוות הבלתי-מודע, הוא ממילא ינצח.

המבצר האחרון

ההוגים היהודיים היו בטוחים שהאדם הוא בן חורין. אולם, הם היו מודעים למגבלותיו של האדם. אחד העמוקים שבהם, היה ר' חסדאי קרשקש (רח"ק). עד היום הזה מתלבט אני מי היה הפילוסוף היהודי הגדול ביותר, רח"ק או הרמב"ם. אך ב"ה, הם לא היו זקוקים לרייטינג של דורנו. ר' חסדאי התלבט מאוד בשאלת החופש האנושי. על פי רוב מקטלגים אותו עם אלה ששללו אותו. לדעתי אין זה נכון, וארשה לעצמי להציג בפניכם את דעתי, כשם שאני מבין אותה.

לדעתי, הדגם שיכול להאיר את שיטתו מצוי בדמותו של האנוס. קרשקש חי בימים הטרגיים של סוף המאה הי"ד וראשית המאה הט"ו. ברדיפות הגדולות של שנת 1391 (גזירות קנ"א) נהרג על קידוש השם בנו. יהודים רבים נרצחו ורבים אחרים הועמדו בפני הדילמה התנצרות או עינויים ומוות. רבים עמדו בניסיון, אך אחרים לא יכלו לעשות זאת, לא יכלו לסבול את העינויים והתנצרו. כבר בתלמוד מבוטא הרעיון שעינויים קשים ממוות. כך מסופר על שליח המלך הרודף אחר רבה בר נחמני שהיטיב עמו, והמתוודה לפניו, שאין הוא מפחד מהמוות, אך הוא מפחד מהייסורים (בבא מציעא פו ע"א): "אמר [השליח] אזלינא מהא" אלך מכאן ולא אמסור אותך לשלטונות, אלא ש"אי מקטל קטלו לההוא גברא לא מגלינא ואי נגידי מנגדין ליה מגלינא": אם יהרגו אותי לא אגלה היכן אתה מסתתר, אך אם ייסרו אותי ביסורים, אגלה זאת".

"לא בגדתי". אורי אילן ז"ל עמד בעינויים, ולא מסר סודות. זאת הגבורה העילאית. אך מה עם האדם שנשבר ובגד? האם הוא היה חופשי? ושואל אין האדם אחראי למידת האומץ והגבורה ולדרגת כוח העמידה בהם הוא חונן. המחשבה האקזיסטנציאליסטית

עסקה בשאלה זאת במקרה מקביל לשאלת האונס הדתי: אחריותו של איש ההתנגדות הצרפתית שמסר את שמות חבריו לנאצים שעינו אותו. ג'ן פול סארטר (Sartre) סבר שאפילו במצב הקיצוני ביותר, האדם חופשי. הוא יכול לדחות את כניעתו בעוד דקה. זאת הערה חשובה מאוד הראויה להיאמר על ידי גדולי המוסר בעולם הישיבות. את חירותו ביטא האדם במתיחת סבלו עד הקצה האחרון. יאומץ וגבורה מי תן לך?

לעניות דעתי, לימד אותנו ר"ח קרשקש שיש שריד אחרון לחרות, עליו אנו יכולים להגן אף בעמדתו בפני העינויים הקשים ביותר ואף אחרי הכניעה. זאת תגובתו הפנימית למאורעות החיצוניים. לצער הכנה, האיום והמייסר המתלווה בתוכנו כתגובה למה שעשינו, ובעצם למה שהתרחש אתנו יש ערך דתי. בו נעוץ המבצר האחרון של החופש שאינו יכול ללכת לאיבוד אף פעם. אסור לנו להסכים לעוול, להיכנע ברוחנו אחרי שנכנענו בגופנו, ולקבל את השקפת העולם של שונאינו. כאלה הם לדעתי הרהורי תשובה עליהם דברו חז"ל, שיכולים להציל את האדם השקוע בחטא לו נכנע, מלטבוע באופן מוחשר"ק לט במצולות הרוע. כנגד זאת, על האדם להינצל מהרהורי עבירה, דהיינו על הרהורי תסכולו של האדם הטוב המיצר על דרך החיים על פיו הוא חי, והמעשים הנעלים שהוא עושה. התוכחה האיומה שבספר דברים מתחילה בהאשמה (כח, מז): "אֲשֶׁר לֹא עָבַדְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּשִׂמְחָה", כאילו המצווה החשובה ביותר היא השמחה שבאהבה, ההבעה של איש או אשה לבן/בת זוגה שהוא שמח באהבתו.

מתוך דבריו של ר"ח קרשקש למדנו להבין את הפסוקים בשיר השירים עליהם התייחסנו לעיל. האנוסים ביטאו תופעה מופלאה, שאולי דורנו הציני כבר לא מכיר. האהבה "רִשְׁפִּיהָ רִשְׁפִּי אֵשׁ שְׁלֵהֶבְתִּיהָ", האוהב היא סֶנָה בְּעֵר בָּאֵשׁ, אלא ש"מִים רַבִּים לֹא יוֹכְלוּ לִכְבּוֹת אֶת הָאֵהָבָה - וְנִהְרֹת לֹא יִשְׁטְפוּהָ". הכוחות הברוטליים, חיצונים ופנימיים, יכולים להפריד בין האוהבים, בין האנוסים לבין אביהם שבשמים, בין החוטאים לתורה. אך אותה אהבה השורדת אף לאחר הפירוד, אם האונס לא מצליח לכבותה, היא דלת לתשובה. על שריד אחרון זה – לפי ר' חסדאי קרשקש – יקבל האדם שכר. האמנם הוא צודק?